

ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ НАПН УКРАЇНИ
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського
Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

О. В. Столяренко

**Виховання у школярів ціннісного
ставлення до людини: теоретичний та
методичний аспекти**

**КНИГА ПЕРША
ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР: ІСТОРІЯ, МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ**

Вінниця
«Нілан-ЛТД»
2017

УДК 373.017.4-057.874

ББК 74.200.51

С 81

ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ НАПН УКРАЇНИ

Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Рекомендовано до друку вченою радою університету

Рецензенти:

доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України
І. Д. Бех, доктор педагогічних наук, професор **О. А. Дубасенюк**, доктор педагогічних наук, професор **В. П. Кемінь**

Столяренко О. В.

С 81 Виховання у школярів ціннісного ставлення до людини: теоретичний та методичний аспекти [Монографія]. Кн. 1. Людський вимір: історія, минуле і сучасність / О. В. Столяренко. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 560 с.

ISBN 978-966-924-552-6

У монографії розкрито стан проблеми у філософській, історико-педагогічній, соціологічній, психолого-педагогічній науці та сучасній освітній практиці. Представлено аналіз теоретичного і методологічного аспектів виховання ціннісного ставлення до людини в учнів загальноосвітньої школи. Проаналізовано історичні витoki, антрополого-методологічні, культурно-соціологічні засади та сучасні концептуальні підходи до проблем морально-етичного характеру і гуманістичного виховання. Здійснений психолого-педагогічний аналіз формування суб'єктивних ціннісних ставлень з позицій сучасних уявлень про особистість. Запропонована модель науково-методичної системи, інноваційні форми і методи виховної роботи з учнями.

УДК 373.017.4-057.874

ББК 74.200.51

ISBN 978-966-924-552-6

© Столяренко О. В., 2017

© ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017

1.2.3.5. Ненасильницький прогрес і миролюбна політика як прояви ціннісного і толерантного ставлення до людини¹

Велике значення у вихованні шкільної молоді надається опорі на знання гуманістичних принципів цивілізаційного життєвладштування. У виробленні активної громадянської позиції особистості, формування толерантності, на базі ціннісного ставлення до людини значну роль відіграє обізнаність і володіння ситуацією в оцінці особливостей державних процесів у своїй країні, соціально-політичних подій на міжнародній арені. «Нелегко визначити наше місцезнаходження на історичному шляху, який веде від індустріалізму... у майбуття... Ми рухаємося не до вільного підприємництва, а, навпаки, швидко віддаляємося від нього. Ми торуємо шлях не до розвиненого індустріалізму, а до дедалі більш маніпульованої масової цивілізації... Дехто схвалює цей напрям, але є й ті, у кого він викликає жах... якби суспільство могло зупинитися – а це для нього так само маловірогідно, як і для індивіда, – то стан речей був би не таким загрозливим, як зараз. Проте ми прямуємо до нового типу суспільства, іншого способу життя, котрі не лише формуються, а швидко просуваються вперед». Так зарубіжні філософи (Льюїс і Мемфорд) характеризують соціальний розвиток [534, с. 58; 1071]. Цілком зрозумілою виступає турбота прогресивної частини людства про міжнародний мир – відносини між народами і державами, що ґрунтуються на проведенні зовнішньої політики ненасильницькими засобами і дотриманні взятих на себе (і закріплюваних звичайно договорами) зобов'язань; відсутність або припинення організованої збройної боротьби між державами [688, с. 338.]. Внутрішня і зовнішня політика держав відіграє значну роль у соціальних процесах. В сучасній інтерпретації поняття «політика» охоплює всю сферу політичного життя суспільства, а за певних підходів її вважають визначальним способом соціальної організації, системотворчим началом в соціальній системі. Наприклад, на думку В. Вілкова, це «організаційна та регулятивно-контрольна сфера суспільства, яка є основною в системі таких самих сфер: економічній, ідеологічній, правовій, культурній, релігійній» [199, с. 129]. Сутність політики як особливої соціальної сфери, системи відносин між людьми виражена в тому, що вони носять міжгруповий характер, а політичні інтереси частіше не індивідуальні, а надособистісні, оскільки їх реалізація неминуче торкається інтересів, соціального статусу, можливостей інших груп людей. У наш час політична влада відстоює свої права, контролюючи машинний процес і технологічну організацію механізму виробництва. Уряди розвинутих

¹ Параграф написано у співавторстві з к.п.н., доц. – Окс. В. Столяренко

індустріальних суспільств і тих, що розвиваються можуть утриматися при владі і мати безпеку тільки за умов успішної мобілізації організації і використання технічної, наукової, механічної продуктивності, які відповідають індустріальній цивілізації. Вона мобілізує все суспільство, піднімається над окремими та індивідуальними інтересами. «Грубий факт, що фізична (і не тільки) сила машини перевищує індивідуальну, або силу окремої групи індивідів, робить її найефективнішим політичним інструментом у будь-якому суспільстві. Але політична тенденція може бути поверненою в інший бік. За своєю суттю сила машини є лише концентрованою і спроектованою силою людини. Тою мірою, якою сфера праці пов'язана з машиною і відповідно з машинним виробництвом, вона стає повноцінною основою нової свободи людини» [534, с. 67]. Залежно від того, в якому руслі буде розвиватись державна політика, будуть складатися суспільні відносини, як всередині країни, так і на міжнародній арені. У плані формування ціннісного ставлення до людини (щоб воно сприймалася не лише як красиве гасло), а було реальною характеристикою суспільства, єдиним прогресивним принципом міждержавних відносин між країнами з різним суспільним ладом, є *мирне співіснування*. Але доки у світі існує промислово-виробничий комплекс, є загроза війни, а отже – людству. Хоча виробництво зброї та військової техніки і залучає мільйони колишніх безробітних, і ніби існує заради блага малозабезпечених верств населення, воно спрямоване проти людини, посягає на існування всього живого. У роздумах сучасних зарубіжних філософів досить прозоро висвітлюються ці проблеми. «Справді, тоталітарне управління може налагодити ефективне використання ресурсів; ядерно-воєнний істеблішмент може запропонувати мільйони робочих місць з величезною купівельною спроможністю; виснажлива праця та інші лиха можуть бути супутніми продуктами зростання багатства й відповідальності; катастрофічні помилки та злочини керівників можуть бути просто способом життя. Хтось хоче припуститися економічного та політичного божевілля, а хтось їх купує» [534, с. 77; 1071].

Минуле століття відзначилося засиллям диктатур, тираній, антилюдських режимів, які винищили десятки мільйонів громадян у себе в країні і далеко за її межами, Гітлер, Сталін і Муссоліні, Пол Пот й Амін, Трухільйо і Дювальє, список яких можна продовжити. Гострою проблемою останнього століття є застосування насилля по відношенню до людей (як дорослих, особливо жінок, так і дітей). «Торгівля живим товаром (работоргівля) набуває дедалі більших масштабів і жорстокіших форм, стає транснаціональним злочином, який за масштабами поступається контрабанді зброєю та наркотиками. За даними ООН, кожного року для підневільної праці через кордони країн світу переправляється понад 4 млн. лише жінок. Не менше число складають діти та

чоловіки. Работоргівля дає злочинним синдикатам близько 7 млрд. доларів прибутку за рік. За кожним долларом – життя людини. Як держава-транзит і як донор втягнута у ці процеси і Україна. Серед 400 тисяч наших жінок, котрі за останні роки виїхали на роботу в так звані цивілізовані країни, понад 100 тисяч стали жертвами работоргівлі і секс-бізнесу» [539, с. 2]. Ці приклади перекреслюють усі надбання реального гуманізму. У зв'язку з подібними фактами розвивалася прогресивна думка щодо поширення ненасильницького цивілізаційного розвитку. Хоча, незрівнянно менше у світі політичних лідерів, які стали для людства символом гуманізму, миролюбства, високої жертвовності в служінні загальнолюдським ідеалам свободи й добра. Багато істориків у різних країнах доходять висновку, що перше місце тут по праву належить політику і мислителеві, що заклав наріжний камінь у будівлю нової Індії М. Ганді (1869–1948рр.). Відомим політичним діячем і теоретиком була створена одна з найвидатніших концепцій ненасильницького прогресу. Він запропонував соціально-політичну та релігійно-філософську доктрину незастосування та неприйняття насильства як засобу прогресу і одержала назву гандізму, яка набула великого поширення в світі. На думку І. Сандюкова «це абсолютно нова політична філософія, основою якої були ненасильство, боротьба за свободу батьківщини силою духу, а не силою зброї, соціальний мир на началах справедливості всередині країни і мир на планеті на засадах рівноправності» [767, с. 5]. Як соціально-філософська доктрина ненасильницького прогресу, гандізм базується на принципі ахімси – утримання від фізичного та духовного насильства по відношенню до всього живого, особливо до людини. Це потребує правдивості і хоробрості, джерелом чого виступає закон любові, що доповнюється законом страждання – готовністю до самопожертви в ім'я важливих цілей. Стрижень гандізму – принцип ненасильства. М. Ганді була розроблена і прийнята його послідовниками тактика ненасильницької боротьби за незалежність («сат'яграхі» – затятості в істині). Вона пропонувала дві форми практичної діяльності – відмову від співробітництва із завойовниками і громадянську непокору. Перша вимагає відмови від титулів і звань, дарованих кривдниками, бойкоту урядових установ, організації мирних демонстрацій. Друга – передбачала страйки, відмову від сплати податків, припинення будь якої діяльності взагалі. Основу суспільної злагожденості життя він вбачав у любові до бідноти, стражданні, аскетизмі. Вражає те, що вже у 1919 році за М. Ганді пішли мільйони неграмотних селян, беззбройних і готових вмерти, грудьми наступаючих на багнети британських солдатів. Махатма й очолювана ним партія – Індійський національний конгрес поставили перед собою надзвичайно складну етичну задачу: «Не убий», навіть якщо мова йде про ворогів Індії, на руках яких кров – невпинно проповідував

Ганді. «Найшвидший шлях домогтися справедливості – ставитися з повагою до суперників», – наставляв він своїх учнів (Дж. Неру, Р. Прасад, А. Азад). М. Ганді все життя був ідеалістом, нескінченно вірив у добре начало людської натури. Як політик він часто був ошуканий, і не тільки «чужими», а й «своїми». Європейські політики-циніки 20–30-х рр., вірні учні Талейрана, бувало, зарозуміло відгукувалися про цього «дипломата в лахміттях», котрий прийшов у своєму селянському одязі навіть на прийом до короля Англії Георга V (при цьому Ганді сказав: «У короля стільки пишного одягу, що вистачить на нас обох»). Махатма, котрого як бога шанували сотні мільйонів співгромадян, залишив після загибелі таке майно: дві пари сандаль, окуляри, постіль на підлозі і купку книг. Але головне – залишив величні ідеї свободи, любові й добра. А. Ейнштейн, який бачив усяке на своєму віку і не схильний занадто захоплюватися людьми, якось написав про Ганді: «Грядущі покоління навряд чи повірять, що така людина зі звичайної плоті й крові ходила цією землею...» Він був духовним батьком руху за громадянські права в США, очолюваного М. Кінгом. Його досвід був активно використаний у боротьбі за расову рівноправність у ПАР, дисидентами в Чехословаччині ще до «оксамитової революції». За М. Ганді, сутність прогресу полягає не в підвищенні рівня життя людей, а в свідомому добровільному обмеженні потреб, у моральному самовдосконаленні особистості.

Подібні погляди висловлював також Л. Толстой. у творах «Сповідь», «У чому моя віра?», «Крейцера соната» та інших. Він проповідував велику любов і непротивлення, закликав до самовдосконалення і духовно-морального розвитку як єдиного радикального засобу розв'язання суспільних суперечностей і конфліктів, пропагував відмову від будь-якої боротьби [870].

Новий імпульс гандізм і толстовство одержали завдяки теоретичним працям та практичним настановам німецько-французького мислителя А. Швейцера. Заперечуючи декартову тезу про існування як мислення, А. Швейцер водночас розвинув її («Я – життя, що живе серед життя, хоче в ньому жити») і обґрунтував свій головний етичний принцип («благоговіння перед життям») [978]. Він ставив завданням досягнення прогресу через самовдосконалення особистості, розвиток освіти, моралі, виховання.

Сьогодні пошуки шляхів ненасильницького прогресу тривають. Досить поширені рухи пацифістів та зелених, що прагнуть громадянського миру та злагоди між народами, поліпшення екологічних умов життя та розвитку культури ненасильницькими засобами. Ще здавна люди мріяли про життя, засноване на принципах любові, ненасилля та партнерства. І сьогодні людство прагне знайти вихід з екологічної, ядерної, економічної кризи, кривавих міжетнічних та міжрелігійних конфліктів. Воно стоїть перед вибором:

самознищення чи ненасилля.

Принцип ненасилля універсальний і означає набагато більше, ніж слідування правилу «Не завдавати фізичного болю і не вбивати людину». Ненасилля різнопланове, це – політична теорія соціальної трансформації, і спосіб життя, філософія, і набір методів для розв'язання конфліктів. Дотримуючись принципів ненасилля у повсякденному житті, у взаєминах з іншими, з природою, люди можуть побудувати співтовариство любові і злагоди, про яку писав М. Кінг, і пройти шлях від злагоди в житті до миру на планеті. В «Антології ненасилля», виданій у 1992 році (Москва-Бостон) за сприяння радянсько-американської гуманітарної ініціативи, представлені унікальні дослідження інституту імені А. Ейнштейна, в яких учені виявили і описали численні методи і механізми ненасильницьких соціальних дій, які використовувалися в історії розвитку світової цивілізації [27]. Вивчаючи праці Р. Айслера, С. і Б. Мойєра, ми розширили своє розуміння того, яким повинен бути світ без насилля, жорстокості і зла, і як принципи ненасилля можуть стати провідними у способі життя кожної людини.

Надзвичайно важливим з позицій ненасильницького прогресу нині є моральне осмислення такої сфери людського життя, як конфлікти: етнічні, релігійні, ідеологічні, соціально-політичні. На жаль, у нас ще не набула належного поширення така галузь соціального знання, як конфліктологія. Сьогодні необхідність цієї дисципліни продиктована як світовою, так і вітчизняною практикою. Одним з провідних принципів конфліктології у розв'язанні різних гострих сутичок в сучасному світі виступає принцип ненасильства, який останнім часом стає категоричним імперативом виживання. ХХ століття остаточно дискредитувало насильство як універсальний засіб розв'язання найскладніших проблем суспільства. Як ми вже згадували, здобуття Індією незалежності під проводом М. Ганді та Д. Неру здійснилося завдяки масовій ненасильницькій кампанії громадянської непокори колоніальним владним структурам. Високий життєвий рівень більшості розвинутих країн Заходу також здобутий ненасильницьким шляхом. Життя змушує нас дещо під іншим кутом зору поглянути на зовсім неприйнятну в нас ідею «неспротиву злу насильством», бо, як свідчить історія, наша власна ненасильницька боротьба здатна породжувати далеко більше зло, ніж те, що дало первинний імпульс до боротьби. На початку ХХІ століття людство надзвичайно пильно вдивляється у майбутнє, пов'язане з ненасильством, злагодою, сумлінним пошуком взаємоприйнятних рішень. Ідеал консенсусу, згоди у подоланні конфліктів має стати обов'язковим елементом нової гуманістичної парадигми. Моральний урок полягає в розумінні того, що всяке насильство, навіть справедливе, несе в собі могутній внутрішній потенціал зла,

бо та грань, за якою протиотрута перетворюється в отруту, надзвичайно хитка. У сфері міждержавних конфліктів гуманістична парадигма (своєрідна моральна домінанта, максима епохи) стоїть перед необхідністю включення до свого складу ідеї спільності всіх землян. Йдеться про те, що планета має постати перед свідомістю людей як велика вітчизна, котра вимагає від своїх громадян керуватися глобальними імперативами поведінки, що в свою чергу може призвести до нового погляду на проблему «космополітизму» як якогось протилежного патріотизму, такого, що має винятково негативний відтінок, зводиться до примітивного брудно гендлярського гасла: «де добре, там і вітчизна». Зауважимо, що давньогрецькі класики в поняття «космополіт» – «громадянин світу» вкладали суттєво інший зміст. Не виключаючи відданості і любові до своєї малої вітчизни, свого народу, мови та культури, поняття «громадянин світу» має наповнюватися і тим моральним змістом, який передбачає наявність відповідальності глобального характеру. Це відповідальність за долю світу і людства, яка виключає національний, класовий, державний і регіональний егоїзм. Необхідне розуміння того, що всяке неблагополуччя чи зло в будь-якому регіоні світу стає загальносвітовим.

Перед необхідністю радикальних змін стоїть і міжнародна політика. За умов проблематичності виживання людства аморальна політика – брехня, провокації, зрадливість, насильство у відносинах між державами, націями та соціальними групами – з трагічною неминучістю вироджується у політику самовбивчу, яка породжує згубні, криваві і нерозв'язані конфлікти. Щоб утримати світ від сповзання до катастрофи, необхідно норми взаємовідносин між людьми (тобто моральні норми) перетворити на норми відносин між державами.

Етизація політики є сьогодні істинною необхідністю, а не просто бажанням [529, с. 223] Ця історична необхідність замикається на важливості виживання як найвищій цінності. Ніякий політичний успіх не може бути визнаний благом, якщо він досягається без урахування інтересів виживання людства, котре належить уважати головною метою світової політики, а отже маємо факт визнання цінності кожної людини у глобальному масштабі.

У 1985 р. вийшла книга «Навчальний посібник: революція в дії» Ч. Ессера і К. Мура. Її використовують в усьому світі учасники миротворчих, екологічних, жіночих, правозахисних та інших громадських рухів і організацій. Ті люди, які визнають, що людина – найвища цінність, прагнуть до ненасильницьких соціальних змін, будують свою діяльність на демократичних засадах. Автори книги стали засновниками і лідерами «Руху за нове суспільство», (Movement for New Society), який у 1970–80-х роках здійснив значний вплив на громадську думку та суспільно-політичну практику в США і

об'єднав багато ненасильницьких груп та активістів. Там представлена цікава методика роботи в групах, яка базується на принципах ненасилля, партнерства і співробітництва [1036]. У 1981 році вийшла книга Р. Фішера та У. Юрі «Шлях до згоди: переговори без поразки» [1042], яка витримала 15 видань в США, опублікована в 30 країнах, у 90 роках вийшла у Москві. Книга про мистецтво переговорів унікальна за поєднанням психологічного та юридичного підходу, за глибиною аналізу і характером рекомендацій, придатних для професійних дипломатів, психологів, і для кожного, хто хоче досягнути у спілкуванні з людьми узгоджених рішень, в яких не буде ні переможців, ні переможених, і обидві сторони отримують виграшну ситуацію. В ній викладені концептуальні засади миролюбної політики, досягнення миру і злагоди. За цією ж тематикою у 1983 р. вийшла книга Д. Фейхі «Ненасильницький опір як зброя захисту» [1040], названа відомою тезою М. Ганді.

Руйнування суперечить природі людини. Найважче – це любов до ворогів. Основою насилля є влада ненависті, страху, а ненасильницького опору – безстрашність і любов. Панівним принципом другого з моральної та стратегічної точки зору є теза про те, що краще страждати самому, ніж чинити щось погане іншому. Крім того, ненасильницький опір виступає ще й духовною зброєю. Вона не руйнує, не раниць, і не вбиває, як фізична зброя, вона зцілює, об'єднує і сприяє зближенню долі пригнобленого і кривдника. Ідея книги полягає в тому, що населення потрібно навчати техніці мирного непогодження та відмови від співробітництва як засобам, що заважають недемократичним заходам уряду нав'язувати свою волю, інтервентам. Під час ознайомлення з літературою повчальними є уривки із статті «Основи боротьби проти перевороту» Д. Шарпа (1991) [1091]. У статті на основі фактичних даних доведено, що народні сили можуть перемогти переворот. Це довели події в СРСР у серпні 1991 р., у Франції у 1961 р., в Німеччині у 1920 р. та деякі інші. У книзі «Політика ненасильницьких дій» Д. Шарпа, яка вийшла у 1973 р., як і у вище названих, можна знайти рекомендації щодо підпорядкування основних матеріальних об'єктів, щодо організації громадської оборони, блокування контролю путчистів; основні правила громадської оборони [1092]. Там ми знаходимо детальне пояснення ненасильницьких дій, як ефективно вирішувати питання про владу. У вступі до книги, написаній у 1988 р. американською письменницею, істориком і соціологом, Ріон Айслер розкриває основні принципи своєї новаторської концепції двох шляхів розвитку людського суспільства – партнерства і домінування [1038]. Ця книга здійснила переворот у світовій науці і громадській думці, була видана у багатьох країнах. Р. Айслер пише: «Оскільки назад шляху немає, як нам рухатися вперед? Про Нову Епоху, про велике і безпрецедентне культурне перетворення говориться зараз дуже

багато. Але що означає Нова Епоха у практичному розумінні? Що зміниться у майбутньому по відношенню до нашого повсякденного життя та нашої культурної революції? Чи буде це перехід від системи, що вела до постійних війн, соціальної несправедливості і порушення екологічного балансу до системи, що ґрунтується на мирі, соціальній справедливості та екологічній рівновазі? – Можливості людства пролягають через два шляхи, різних за змістом» [1038, с. 154]. Про майбутнє цивілізації вона говорить як про перехрестя еволюції. Використовуючи моделі домінування і партнерства для аналізу теперішнього і майбутнього можна розглядати відомі розбіжності між правими і лівими, між капіталізмом і комунізмом, релігією і секуляризмом, а також маскулінізмом та фемінізмом. Поступово вимальовується картина, яка показує, що всі сучасні, організовані після епохи Відродження рухи проти насилля, за соціальну справедливість, як релігійні, так і атеїстичні, а також ще більш сучасні феміністські, миротворчі та екологічні являють собою підсвідоме прагнення до перетворення системи домінування в систему партнерства. Крім того, в нинішній час безпрецедентного розвитку науки і техніки ці рухи можуть розглядатися як прояв прагнення людства вижити [1038]. У 1989 р. вийшла книга «Великий поворот» К. Шиндлера і Г. Лапіда про способи розв'язання конфліктів як на особистому, так і на міждержавному рівні [1089].

Багато науковців (як свідчить аналіз літератури) прагнуть розв'язати питання про сутність людини в світлі проблем ненасилля. Дехто вважає, що без насилля життя було б неможливим, хтось думає, що воно ставить людство на межу виживання. У насильства багато проявів: агресія і жорстокість, терор і війна, свавілля і руйнування, насилля пов'язують з розвитком і творчістю, свободою і рухом. Відповісти на питання про сутність насилля неможливо без дослідження сутності самої людини як суб'єкта насилля. Враховуючи точку зору, згідно з якою про насилля говорять не лише в негативному, але і в позитивному розумінні цього слова, звернемося до найбільш злободенної деструктивної складової цього явища. У цьому контексті особливу увагу слід приділити феномену агресії. Логічно на поставлене питання науковці відповідали по різному: 1) усі люди злі; 2) усі люди добрі; 3) деякі – споконвіку добрі, а деякі злі. Традиція сприйняття людини як одвічно злої істоти сягає давніх часів. Представники стародавньої китайської школи законників (Фа – цзя), Макіавеллі, Гоббс і Кант – розмірковували про людину як носія всіх бід напастей, руйнувань, які існують в суспільстві. Приєднуються до цього ряду і етологічні концепції. Апологетом цієї групи виступає К. Лоренц і його послідовники [526]. Основоположною в цих ученнях визнана теза про те, що агресія виступає необхідним атрибутом еволюції всього тваринного світу, інструментом видового удосконалення. Природно, що людина як частинка

живої природи успадкувала здатність до агресії: «Антропологи, які досліджували спосіб життя австралопітека і африканської людини, стверджують, що предки (шимпанзе) – оскільки вони жили мисливством, передали людству небезпечний спадок «натури хижака» [159]. На перший погляд це вражас. На основі даних тверджень можна вважати, що сам природний добір є ніщо інше, як агресія. Щоб відповісти на питання про обґрунтованість подібних уявлень, вважаємо за потрібне визначитись з поняттям агресія. На думку Є. Ситих: «Під агресією слід розуміти дії, які суперечать встановленому порядку і мають за основу потребу в руйнуванні і спрямовані на задоволення цієї потреби, а також схильність до здійснення цих дій» [786, с. 108]. Можна висловити сумнів про доцільність використання терміну «агресія» по відношенню до тваринного світу. Хижак убиває свою жертву, тому що та є джерелом їжі, і така поведінка сприяє самозбереженню, що на наш погляд не вважається агресією. І доказом цьому є біологічна рівновага. А у природі існує гармонія.

Людина ж, хоча і не позбавлена вад тваринного світу, все ж має цілий ряд особливостей. По-перше, вона усвідомлює свої дії, а по-друге, людство створило надприродну реальність – культуру, через яку опосередковуються всі її потреби. Щоб забезпечити собі виживання, людині зовсім не обов'язково чинити убивства. Саме тому вся система критеріїв агресії має сенс лише у процесі аналізу дій людини. Визнання ж здатності до агресії природним феноменом людини є не що інше, як її виправдання і визнання неможливості боротьби з нею. Агресію ми розглядаємо як атрибут людини, який підлягає викориненню. Повчальним є епізод, коли Мальтус запропонував перенести схему природного добору на суспільний процес, за що він був визнаний циніком, а Лоренц, який зробив те ж саме, тільки в дещо іншій формі, отримав Нобелівську премію.

Абсолютно протилежну точку зору проповідують мислителі, які вслід за Руссо, твердять, що людина споконвіку добра, а зло зароджується тільки в суспільстві. «Людино!, – писав Руссо, – наскільки б ти не була зіпсована, я бачу в тобі злочинця не від народження, а із-за обставин, що склалися, так як природа не створила тебе для злодійства» [757, с. 123]. Його погляди мали вплив на цілу когорту дослідників. Так, деякі антропологи детально вивчали культурні особливості мирних аборигенів, прагнули довести, що агресивна поведінка – продукт культури. «У культурах, де мирна поведінка дітей не заохочується – вона відсутня» [159, с. 149]. Дійсно, в цій точці зору є певна доля істини. Соціальне середовище виступає джерелом багатьох форм агресивної поведінки. Але якщо це абсолютизувати, то слід визнати марність багатьох покарань у правовій системі, так як, навіщо засуджувати людину за те,

в чому винне суспільство. Однак, висновки із цитованого дослідження говорять самі за себе: «Не зважаючи на виражену культурну орієнтацію, на миролюбність у цих суспільствах (хоча і рідко) мають місце не лише конфлікти, а й убивства» [159, с. 150]. Таким чином, буває, що реальна дійсність заперечує вище названі крайнощі. У житті мають місце як дивовижні факти людинолюбства, милосердя і співчуття, так і крайньої жорстокості. Особливої глибини у розгляді цієї проблематики вдалося досягнути Ф. Достоєвському. Для нього «аморалізм, прихований всередині людини, також є її апофеозом, він є твердженням духовного порядку, а не пов'язаний з біологічними процесами в людині. Свобода не є останньою правдою про людину, яка визначається тим, через добро чи зло вона йде до своєї свободи. Саме тому у свободі є «зерно смерті» і саморуйнування, але вона ж може піднести людину до вершин перетворення» [317, с. 486]. Саме тому ми схилиємося до точки зору, яка свідчить про неоднозначність людської природи і про множинність джерел (причин) агресії, сприймаємо соціальні причини агресії, не абсолютизуючи і не принижуючи їх значення.

У зв'язку з вище викладеним ми не могли у своєму дослідженні обминути такого важливого питання, як виховання толерантності (толерантність як міжнародна, міжнаціональна і моральна проблема людства). Як ми говорили вище, одним із найнебезпечніших викликів сьогодення є посилення агресивності, жорстокості, політичного невігластва, національного екстремізму, релігійного фанатизму в різних проявах і формах людиноненавистницького сектантства, мусульманського фундаменталізму. Усе це паразитує на об'єктивному процесі зростання національної свідомості людей, прагнення до національного самовираження. Цей виклик людству має безпосереднє відношення до школи, вимагає нових шляхів формування ціннісного ставлення до будь-якого представника суспільства, будь-якої національності і віросповідання, виховання толерантності, терпимості. Саме тому деякими ученими висунута і активно реалізується ідея виховання «глобальної громадянськості» та полікультурної освіти молоді, що є важливою проблемою української школи як багатонаціональної [451, с. 8]. А, отже, виховання толерантності у молодих людей є міжнародною, міжнаціональною та моральною проблемою людства. Зміст і сутність поняття толерантність ми знаходимо у Декларації принципів толерантності, затвердженій резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року: «Толерантність означає повагу, визнання і розуміння різноманітності культур нашого світу і способів прояву людської індивідуальності». Там сказано, що толерантність – це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє

формуванню у людей культури миру. Цю якість мають проявляти усі громадяни. Вона не повинна означати поблажливість чи поступки по відношенню до вразливого, а має являти собою активне ставлення, яке формується на основі ціннісного ставлення до людини, на базі визнання її універсальних прав і свобод. Це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму мислення і культури, демократії та правопорядку. Але це не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмова від своїх чи поступка чужим переконанням. Толерантність проголошує, що кожен може притримуватися своїх поглядів і визнає таке ж право за іншими. Це означає визнання того, що люди за своєю природою відрізняються зовнішнім виглядом, положенням, мовою, поведінкою, цінностями і володіють правом жити у світі і оберігати свою індивідуальність. Погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим. Важливі для формування ціннісного ставлення до людини і соціальні аспекти, визначені у статті 3 вище вказаної Декларації. Толерантність, як ніколи раніше, важлива у сучасному світі. Ми живемо у часи глобалізації економіки і всезростаючої мобільності, швидкого розвитку комунікації, інтеграції і взаємозалежності, у вік великомасштабних міграцій населення, урбанізації і перетворення соціальних структур. Кожен регіон багатолікий, і тому ескалація нетерпимості і конфліктів потенційно загрожує усім частинам світу. Від такої загрози не можна відмежуватися національними кордонами, тому що вона носить глобальний характер. Толерантність необхідна у відносинах як між окремими людьми, так і на рівні сім'ї та громади. У закладах освіти, у рамках неформального спілкування, вдома і на роботі необхідно зміцнювати дух толерантності і формувати відносини відкритості, поваги один до одного і солідарності. Засоби комунікації здатні відігравати конструктивну роль у справі сприяння вільному і відкритому діалогу і обговоренню, поширення цінностей толерантності і роз'яснення небезпеки прояву байдужості по відношенню до угруповань та ідеологій, які набирають силу і проповідують нетерпимість. У Декларації ЮНЕСКО про раси і расові заборони проголошується, що особливі міри мають застосовуватися з метою забезпечення рівності в гідності і правах окремих осіб і груп людей скрізь, де це необхідно. У цьому зв'язку особливу увагу слід приділяти соціально найменш захищеним групам, які знаходяться у несприятливих соціальних чи економічних умовах, з тим, щоб надати їм правовий і соціальний захист, зокрема у відношенні житла, зайнятості і охорони здоров'я, забезпечити повагу самобутності їхньої культури і цінностей і сприяти з допомогою освіти їхньому соціальному і професійному зростанню та інтеграції в суспільство.

У Преамбулі Статуту ЮНЕСКО, прийнятого 16 листопада 1945 року, підкреслюється, що «світ має базуватися на інтелектуальній і моральній

солідарності людства». У Всезагальній декларації прав людини стверджується, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії» (стаття 18), «на свободу переконань і на вільне їх вираження» (стаття 19) і що освіта «повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами» (стаття 26). Подібні ідеї проголошують і інші міжнародні акти, зокрема: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього, Конвенція про права дитини, Конвенція 1951 р. про статус біженців і Протокол 1967 р., який стосується статусу біженців, а також регіональні правові акти в цій галузі, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок, Конвенція проти катувань, тортур та інших нелюдських видів поводження і покарання, які принижують гідність, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань, Декларація про права осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних і мовних меншин, Декларація про заходи по ліквідації міжнародного тероризму, Віденська декларація і Програма дій Всесвітньої конференції стосовно прав людини, Декларація і Програма дій, прийняті на Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку, що відбулася в Копенгагені, Декларація ЮНЕСКО про расу і расові забобони, Конвенція і Рекомендації ЮНЕСКО по боротьбі з дискримінацією в галузі освіти.

Педагогів, соціологів, психологів, прогресивну громадськість турбує почуття тривоги в зв'язку з актами насилля, тероризму, ксенофобії, агресивного націоналізму, расизму, антисемітизму, відчуження, маргіналізації та дискримінації по відношенню до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, біженців, працівників-мігрантів, іммігрантів і соціально найменш захищених груп у суспільствах, а також актами насилля і залякування по відношенню до окремих осіб, які здійснюють своє право на свободу слова і пропаганду ідей, що можуть бути загрозою збереженню миру і демократії на національному і міжнародному рівнях, і які стають на перешкоді прогресивного розвитку. Боротьба з проявами нетерпимості, розвиток і заохочення поваги прав людини і основних свобод для всіх, без виключення за ознакою раси, статі, мови, національної приналежності, релігії чи стану здоров'я мають здійснюватися на державному рівні, а також у систематичній виховній роботі, в першу чергу, в загальноосвітніх навчальних закладах. Зусилля мають бути спрямовані на утвердження ідеалів толерантності, оскільки вона вважається не тільки найважливішим принципом, а й необхідною умовою миру і соціально-економічного розвитку всіх народів.

Виховання толерантності є найефективнішим засобом запобіганням права та свободи людини з метою забезпечення їхньої реалізації та зміцнення прагнення кожного до захисту прав інших. Це надзвичайно важливе завдання. У зв'язку з цим необхідно усіляко сприяти розробці просвітницьких програм, методик для виховання толерантності, поваги особистої гідності, ціннісного ставлення до людини на систематичній та раціональній основі, розкриваючи культурні, соціальні, економічні, політичні та релігійні чинники нетерпимості, що призводять до насильства, агресії та відчуження. Політика і програми в галузі освіти повинні сприяти поширенню гуманістичних ідей, що стануть основою взаєморозуміння людей, зміцнення солідарності у спілкуванні, толерантності у взаєминах як між окремими особами, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними, мовними групами та націями.

Виховання толерантності має бути націлене на протидію негативним проявам, які викликають страх, та відособлюють людину від інших. Воно повинно розвивати у молодих людей здатність до незалежного мислення, критичної оцінки та формувати гуманістичні моральні якості, виховувати чуйних, доброзичливих, відповідальних громадян, відкритих до сприйняття інших культур, здатних цінувати свободу, поважати людську гідність та індивідуальність, запобігати конфліктам або розв'язувати їх ненасильницькими засобами.

Проблема толерантності є однією з найважливіших у нинішній соціально-культурній ситуації. Спрямовуючи зусилля на виховання ціннісного ставлення до людини, ми дослідили, які передумови сприятимуть утвердженню толерантності в суспільній та індивідуальній свідомості, визначили педагогічні умови ефективного виховного процесу, запропонували програму і методiku гуманістичного виховання шкільної молоді (див. Кн.2.).

Початок роботи був пов'язаний з обґрунтуванням теоретичних основ виховання моральних якостей школярів, виявленням передумов, вивченням стану справ в руслі нашого дослідження.

На побутово-практичному рівні наявність чи відсутність толерантності найбільш яскраво проявляється у переломні періоди суспільного життя, коли на перший план висувуються ситуації спілкування. Як стверджує Л. Мельнікова: «Толерантність – особливе бачення світу, суб'єктивна позиція, що визначає життєві установки і орієнтації: повагу до іншого світогляду, способів поведінки вільних у своїй несхожості людей [564, с. 110].

Якщо звернутися до гносеології явища, то можна виокремити деякі аспекти: основоположною умовою формування толерантності перед усім виступає автономізація внутрішнього світу індивіда. У примітивних спільнотах толерантності, як норми, не існує. Первісний синкретизм уважає індивіда не

самостійним «Я», а представником «ми», тобто частиною певного роду. Первісна людина не має своєї волі, тому що вся її поведінка жорстко детермінується законами спільноти і нею ж самою видуманим світом духів, тотемів, богів. Людина розчинилася у Всесвіті. Це простежується у міфології різних народів, західних і східних. «Людина на ранніх стадіях розвитку не відділяла себе від живої природи. Вона відчувала свій нерозривний генетичний зв'язок з усім органічним світом і це почуття охоплювало деякі із найглибших проявів релігійної творчості – релігії стародавньої Індії» [181, с. 44]. Ідея персоналізації індивіда з'явилася лише в античну епоху. До Сократа філософська думка не виділяла антропологічну тему в якості самостійної. У формулі «Пізнай самого себе» він робить першу спробу відділити індивід від космосу, від всезагальної субстанції. В працях Сократа, а за ним і Платона, предметом філософської рефлексії виступає внутрішній світ людини, вперше почали визнавати, що міжособистісні взаємини залежать від характеру і волі самої особистості, а не зумовлюються надприродними силами; з'являється розмежування установки «я повинен» і «я можу». Але при цьому сфера спілкування вкрай обмежена й досить «примітивні прояви особистісних якостей індивіда» [356, с. 11]. Розвиток самосвідомості особистості, усвідомлення свого статусу, відноситься до періоду античної культури – християнства. У цей період формується друга умова зародження толерантності: схилення до визнання провідної ролі особистості в людській діяльності посилюється. Це припущення, на перший погляд, здається суперечливим і навіть перебільшеним, тому що загально відомо, що середньовічне суспільство прагнуло якомога суворіше контролювати поведінку людини, незалежно від її віку, соціального статусу (мова йде не тільки про учинки, а й про думки). Навіть, здійснення добрих справ – не уважається рішенням, яке приймає сам віруючий, а сліпою слухняністю, виконанням веління Церкви. Тут добра воля виступає швидше актом покори, відмовою від волі, а не рішення самого індивіда. «Возлюби ближнього свого!» – закликало християнство (але на другій частині висловлювання – «...як себе самого» увага не акцентувалась), – «але люби його не тому, що інший такий самий повноцінний і вільний, (тобто створений за образом і подобою Всевишнього), а тому, що тільки такою поведінкою ти досягнеш спілкування з Богом». Терпимість же до «не такого» – ересь, оскільки відступ від канонів неприпустимий. Терпимість як всепрощення, непротилежності злу насилля, смиренність – це не внутрішній акт, а зовнішня норма. Традиція європейського персоналізму починається з християнства, яке відкинуло намагання язичництва розчинити індивідуальність у первинній соціальній спільноті. Вона надавала повну самостійність людини у виборі імперативу типу: відповідність людини, якій свобода волі дарована

самим Творцем, абсолютно вільному Богові. На протигагу космоцентризму, інтелектуалізму і об'єктивізму античної філософії ключовим поняттям західно-християнського світогляду виступає «воля». Християнство сприймає світ не з об'єктивістської точки зору спостерігача, а під знаком суб'єкта за велінням. Свідомість повинна бути здатною здійснювати рефлексію над власним «Я». Тільки за такої умови інша людина чи колектив буде сприйматися як такий самий вільний (у своїх проявах), активний, рівноправний суб'єкт, як «Я» чи «ми», не дивлячись на його «інакшу» приналежність. Але саморефлексія «Я» можлива лише за умови відображення відношень «Я» – «Ти». В епоху Відродження (XVI – XVII ст.) в центрі уваги філософської думки знаходилися ще не відношення «людина – людина», а її ставлення до природи. Але в духовному житті західноєвропейського суспільства XVI – XVII ст. виникає проблема почуттєвої сфери, емоцій в житті людини, її ставлення до інших. Не випадково у творах В. Шекспіра, П. Корнеля центральне місце належить боротьбі людських пристрастей. Однак усвідомлена потреба осмислити міжособистісне спілкування, виявити внутрішні мотиви, з'являється пізніше. Проблеми «Я» – «Ти», «Я» – «Інші» стали провідними у філософських ученнях персоналізму, філософської антропології, екзистенціалізму. Не зважаючи на відмінності представників цих учень, спільне, що їх об'єднує пов'язане з тим, що вони визнають в якості відправної точки визначення культури сучасної людини, сутність якої полягає в ставленні людини до іншого як духовного відношення «Я» і «Ти». Особливість згаданих концепцій визначає те, що відношення «Я» і «Ти» зводяться до чисто моральних взаємин, які є позасоціальними. Але, не дивлячись на те, що «Я» передбачає існування «Ти», історична ситуація останнього часу визначається «кризою спілкування». У XX ст. «Днів війни було набагато більше, ніж миру. Відносини між людьми якщо не ворожі, то байдужі» (Е. Муньє). «Потреба володіти і підкорювати собі блокує спілкування, присутність іншого «заморожує» мою свободу, чому ми так відчужені один від одного» (М. Хайдеггер). Толерантність виводить індивіда за його власні межі. Він не може відбутися без визнання іншого «Я» в якості автономного і повноправного суб'єкта, так як діють обидва, кожен на свій розсуд, терплять один одного. І ця терпимість полягає у дотриманні зовнішніх поведінкових рамок за необхідністю (і це легше зробити); набагато складніше розв'язати внутрішні суперечності [934].

Щоб існував світ, в якому толерантність можлива, як світоглядний принцип і норма поведінки, необхідне визнання факту, що світ всередині одного «Я» – не моносвіт. Там існує декілька рівноправних змістових центрів, «множина персональностей» [564, с. 175], декілька полюсів, з якими співвідносяться різні мотиви, цілі, цінності та дії. І кожен полюс повинен бути

обґрунтований (виправданий і захищений). Толерантність – це можливість збереження цілісності особистості, яка є суперечливою, тому що у внутрішньому світі особистості стикаються різні мотиви та ціннісні орієнтації. Звідси походить зіткнення і боротьба субособистостей всередині одного «Я». Розв’язання суперечності полягає не у виборі однієї із точок зору, а у визнанні існування різних поглядів, тільки тоді самовизначення «Я» передбачає необхідність свободи у виборі. Крім того, можна говорити про виникнення толерантності при наявності такої передумови як *свобода вибору*. Її не може бути в суспільстві з ієрархічною структурою і корпоративним характером взаємин людей, тому що вони там побудовані на сліпій вірі в авторитет і беззастережному додержанні готових принципів і визнанні заданих цінностей. За таких умов можна говорити про два основних типи особистості, які знаходяться в межах об’єктивного ставлення до дійсності: *перший* – конформний, який має на увазі лише свій вузький інтерес, який байдуже ставиться до всього, що виходить за його «єго-межі»; *другий* – агресивний, який прагне усунути все те, що порушує порядок, на його думку. Отже, передумовами поширення толерантності у суспільній свідомості нами визначені: автономізація внутрішнього світу індивіда, сильне особистісне начало людської діяльності, можливість збереження цілісності особистості попри всю її суперечливу сутність, загальне розв’язання меж толерантності, визнання свободи вибору як внутрішнього акту особистості.

Без аналізу меж толерантності неможливий теоретичний розгляд проблем її розвитку. У сучасній філософській літературі це питання розмите і суперечливе в силу цілої низки причин. *По-перше*, поняття толерантності трактується по-різному, тому немає загальновизнаних визначень. Необережне поводження з ним може призвести до теоретичної і практичної некоректності. *По-друге*, в силу етичного походження поняття «толерантність» є оцінковою категорією, для якої розуміння «істини» неприйнятне. Між тим «істина» (мається на увазі певне переконання людини, наскільки релігійні, поведінкові норми конкретного суспільства є загальновизнаними) дуже добре відділяє одне поняття від іншого. Індивід, як правило, схильний вірити в істинність своєї позиції. Тут і починаються труднощі, так як істина певною мірою нетерпима: те, що не «моє» – не може бути істиною. Однак, це «не моє» за певних обставин має бути прийняте; у супротивному випадку неможливе ніяке співіснування. Питання розв’язується (на перший погляд) просто по відношенню загально значимого терпимого чи по відношенню до загально значимого несприйнятного, так як у цьому випадку ми керуємося наперед визначеною істиною, отриманою від найбільш загального суб’єкта – людства. Наприклад, загальновизнані позитивними у будь-якій культурі такі цінності, як милосердя,

любов, співчуття, вірність, патріотизм. Несприйнятними для всіх визнаються зрадянство, геноцид, расизм, рабська праця дітей, торгівля людськими органами, канібалізм. Але в силу абстрактності деяких цінностей, навіть по відношенню до них важко визначити межу терпимості. *По-третє*, ще складніше говорити про межі толерантності, коли деякі явища не можна однозначно уважати негативно чи позитивно значимими. До них відносять такі соціальні явища та дії, як еутаназія, аборт, збереження життя новонародженим з важкими вродженими вадами і генетичними дефектами, клонування людини. *По-четверте*, доволі непередбачуваними у даному контексті виступають цінності сприйнятливі окремою особистістю, індивідуальні. Тому здавна відомо, що про смаки не сперечаються. Отже, якщо гіпотетично уявити, що в моралі немає істини, то чому ми можемо бути толерантними до іншої позиції? Розв'язання питання про межі толерантності прямо пов'язано з визначенням об'єкта толерантності. Іншими словами, його визначення приводить до встановлення її меж. Об'єкт, в свою чергу, не повинен бути безмежно широким, тому, що абсолютизація толерантності неминуче призводить до її антиподу – інтолерантності. Особливість цих двох суперечностей в тому, що межа між толерантним та інтолерантним настільки тонка, що зафіксувати її чітко і однозначно дуже важко і практично майже неможливо. Тим паче, знаючи, що коло того, чого не можна стерпіти, вужче в порівнянні з припустимим, спробуємо окреслити його межі. Зовні інтолерантність буде визначена відповідно до системи цінностей кожної людини. Внутрішньо вона буде знаходитися в точці відліку безпосередньо системи толерантності, як те, що робить її застосування неможливим, так все, що паралізує і заважає існуванню суспільства, що базується на прихильному ставленні до людей, випадає за межі толерантності і тим самим набуває рис інтолерантного. Необхідно визнати, що об'єкт толерантності принципово чітко не окреслюється в силу своєї аморфності, тобто воля трансформується залежно від соціокультурних та історичних факторів. Нетерпимим сьогодні кожен має визнати (але, на жаль, не завжди це вдається) засудження людей за расовими ознаками, біологічними чи фізіологічними особливостями. Толерантність неможлива, коли індивід уважає, що з боку іншого виникає реальна загроза життю, свободі, особистій гідності. Тому толерантність не повинна бути самоціллю, а інструментом досягнення мирних умов співіснування, гуманістичних взаємин.

Аналізуючи соціальні проблеми сьогодення, ми переконалися, що негативне ставлення, а часто і агресивна нестриманість частини населення до людей іншої національності, віри, звичаїв, як не гірко нам це визнавати, стало вкрай тривожним фактором нашого життя. Подальший розвиток подібних тенденцій становить для багатонаціональної держави серйозну небезпеку. Тому

проблема повинна вирішуватися не лише в стінах навчальних закладів, сім'ях, а й на державному рівні. Назріла необхідність розробки спеціальної державної програми, яка сприяла б формуванню громадської думки, посиленню виховної роботи навколо питань збройних конфліктів, бійок, ненависті, агресивності, жорстокості по відношенню до своїх кривдників; формуванню гуманістичного світогляду, вихованню терпимості, миролюбності, а також передбачала б заходи з профілактики і неприпустимості екстремізму, сепаратизму, людиноненависництва.

Толерантність ми визначаємо як терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки, прихильність до людей. Це важлива людська якість, що означає терпимість – до «чужого» способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань, тобто, до іншого. Мова йде про нормальні, цивілізовані відносини між людьми, про повагу прав людини, зокрема свободи вибору переконань. Але, нажаль, багато людей не можуть збагнути цю просту істину. Міжнародна та релігійна ворожнеча і досі вражає мільйони жителів планети на різних континентах. Її прояви певною мірою характерні для кожної країни.

Під час здійснення дослідження у середніх та старших класах ми побачили, що в учнів присутнє негативне ставлення до деяких представників інших народів, навіть до росіян після війни на Донбасі. Ставлення українських школярів (на рівні побутової свідомості) до представників деяких країн, чи національностей за останні роки помітно погіршилося. Практично кожен другий висловився по відношенню до тих чи інших «іногородців» негативно. Це досить тривожний симптом, який вимагає негайного «терапевтичного» втручання. Найнебезпечнішим є те, що негативні риси, притаманні бандитам, шахряям (які, як відомо, не мають національності) поширюються і на колись братній народ. На наше запитання: «Чи є такі народи, чужеземці, окремі індивідууми, які викликають у вас особливу симпатію чи антипатію?» – майже дві третини респондентів середнього та старшого шкільного віку відповіли у ході дослідження ствердно. При цьому 31% опитаних учнів говорили про своє позитивне ставлення, а 33% - про негативне. Мова йде про відсутність такої риси, як толерантність у третини учнівської молоді. Найбільшу неприязнь сьогодні (на фоні АТО на сході України) викликають жителі кавказьких республік, чеченці, які воюють на боці імперських сепаратистів, росіяни. Наше дослідження показало, що негативні етнічні установки ставлення до супротивників часом досить інтенсивно виражає значна частина учнівської молоді. Має місце поширення неправдивої інформації про «бандерівську хунту», «агресивних укрів», «кіборгів Донецького аеропорту» та відверто профашистської «путінської» агітації уже не тільки на сході. Тому ми говоримо

сьогодні про актуальність проблеми толерантної свідомості, миролюбності, патріотизму, ціннісного ставлення до людини.

Гуманістичне виховання починається з дитинства. Іграшки, мультфільми, комп'ютерні ігри, відеороліки не повинні провокувати ідеологію жорстокості і насилля. Нажаль, на практиці, як засвідчили наші спостереження за учнями, в школі, де за межами класу панує право сили, негативні установки лише закріплюються. Передумовою формування толерантного ставлення до «іншого» у школярів виступає інформування молоді про трагічні події в історії, пов'язані з неприязню та ворожнечею між народами. Учні повинні знати історію та географію геноцидів, етнічних конфліктів, релігійних війн, регіональних непорозумінь на політичному ґрунті. При цьому неприпустимо зображення подій таким чином, щоб тільки власний народ чи група представлялись у якості жертв, і тих, хто страждає. На порядок денний висувається завдання – виховання такого покоління, у якого були б відсутні навіть думки про сепаратизм та національний екстремізм, які є прямою загрозою безпеки і територіальної цілісності країни, яке могло б дати гідну відсіч проявам антидержавної інформаційної пропаганди.

Практикою доведено, що ефективними в цьому плані є спеціальні тренінги, дискусії, волонтерські акції, виховні проекти, у ході яких школярі набувають навиків, вчать дивитися на себе очима інших людей, розвивають рефлексію, емпатію. Для цього учням пропонували відчувати себе у ролі чужої людини, пережити її емоції, реагувати на нестандартні ситуації... і при цьому постійно аналізувати власні почуття. Досвід доводить, що подібні методи навчання суттєво знижують агресивну поведінку молоді, змінюють психологію, руйнують негативні стереотипи і установки. Роботу цю необхідно проводити систематично і з різними за віком учнями. Ми далекі від думки, що пропонована нами діяльність дозволить дуже швидко змінити майбутніх громадян, позбавити національної та релігійної неприязні. Змінити вироблені в суспільстві протягом тривалого часу думки, ментальність людей – завдання дуже важке. Але потрібно крок за кроком йти цим шляхом.

Педагогіка толерантності – одна з найважливіших проблем виховання людських стосунків на базі ціннісного ставлення до людини, впровадження у практику ідей толерантності, відносин без насилля, взаєморозуміння, безконфліктних взаємин, злагоди, культури миру. У зв'язку з цим виник новий напрям педагогіки – педагогіка толерантності, розробка теоретичних і практичних засад якої вперше започаткована саме в Україні і все ширше застосовується у масовій освітній практиці

В теоретичному плані вже є зрушення: всебічно розкриваються ідеї толерантності, всесвітнього руху за їх впровадження в освітню, сімейну,

суспільну практику, переконливо доводиться, що вони сприймаються прогресивною громадськістю в сучасному світі найбільш ефективним, дієвим засобом встановлення відносин взаємної поваги, злагоди між людьми, народами, країнами, збереження миру на землі.

1.2.3.6. Вплив культури на виховання у молоді ціннісного ставлення до людини в умовах НТР

Особливий інтерес для нас було вивчення проблеми в розрізі сучасного розвитку цивілізації, впливу культури на формування ціннісного ставлення до людини, її духовність в умовах НТР, адже її наслідки не обмежуються лише сферою виробництва. Швидкий розвиток науки і техніки впливає не тільки на довкілляне середовище, засоби транспорту, зв'язку, поширення інформації, військову справу й міжнародні відносини, а на саму людину і її духовність. І цей вплив, як відомо, далеко не завжди є однозначно позитивним. До негативних можна віднести: створення і накопичення зброї масового знищення, забруднення екології, зменшення робочих місць, поширення безробіття, зниження загальної культури людей, які залишилися за межею бідності, поширення конфліктності в суспільстві.

Разом з тим бурхливий розвиток технічних засобів зв'язку, масової інформації суттєво вплинув на духовне життя людей, збільшив можливості та полегшив шляхи залучення їх до світової культури. Але ці досягнення мали не тільки позитивні наслідки.

По-перше, зросли можливості ідеологічної пропаганди, «одурманювання» людей, нав'язування стереотипів і догм, вигідних лише тим, кому належать і хто контролює ці засоби масової інформації та зв'язку. По-друге, ці самі засоби почали помітно впливати на культурну інформацію (її наповнення і якість), яка поширюється з їхньою допомогою. Завдяки їм почали з'являтися та «заноситися» у кожний дім (через Інтернет і телебачення) низькопробні зразки (бойовики, зі сценами жорстокості і насилля, сексу, пропагандою зброї і культури сили, а не добropорядного життя), надзвичайно далекі від справжніх культурних цінностей, які поповнюють арсенал масової культури. «Споживання» такої псевдокультури призводить до морального зубожіння і деградації мільйонів людей, до знецінення творчої особистості, дегуманізації суспільства. Це турбує педагогічну громадськість, виникають ініціативи створення програм, проектів, метою яких є захист молоді від низькопробної продукції масової культури. Нашою науковою групою, разом з Київськими колегами був розроблений психолого-педагогічний інструментарій профілактики негативного впливу ЗМІ на свідомість молоді людини [839;